

Forrai Gábor

A fogalmi szerep szemantika és a jelentés naturalizálása*

Tanulmányomban három céloom van. Egy: elmagyarázni, hogy a fogalmi szerep szemantika miért tűnik ígéretes jelentéseméletnek (I). Kettő: felvázolni egy olyan változatát, amely jó esélye van arra, hogy elkerüljön néhány gyakori ellenvetést (II–III). Három: utánagondolni, hogy mi következik ebből a változathoz a jelentés naturalizálásra vonatkozóan (IV).

I

A jelentés fogalma alá számtalan igen különböző jelenséget szokás sorolni, s ennek megfelelően, a jelentés elméletének meglehetősen összetettnek kell lennie. Általános egyetértés van azonban abban, hogy a középpontjába az igazságfeltétel-szemantika valamilyen fajtáját kell állítanunk. Ennek az az indoka, hogy az igazságfeltétel-szemantika, ahogyan azt Frege, Russell és követőik kidolgozták, kiválóan alkalmas két alapvető tény megragadására. Az első az, hogy a mondatok részben jelentésüknél fogva igazak vagy hamisak. A második pedig, hogy a jelentés kompozicionális, vagyis a nagyobb egységek jelentését a kisebb egységek jelentése határozza meg. Az igazságfeltétel-szemantika a szavak jelentését vagy referenciájukkal, vagy intenziójukkal azonosítja, a mondatok jelentését pedig igazságfeltételeikkel, továbbá megmutatja, hogy a mondatok igazságfeltételei hogyan számíthatók ki a szintaktikai szerkezetük és a bennük szereplő szavak jelentése alapján. Ezért az igazságfeltétel-szemantika joggal tart igényt központi helyre a jelentés elméletében.

Másfelől azonban az igazságfeltétel-szemantika nem ad választ egy sor olyan kérdésre, amelyre szeretnénk valamilyen választ kapni. Ezek közül kettőt emelek ki. Az első az, hogy *miként tesznek szert a szavak jelentésre*. Az igazságfeltétel-szemantika egyszerűen adottnak veszi a szavak jelentését, s nem foglalkozik azzal, hogy az honnan származik. A második kérdés az, hogy *mit jelent egy szó vagy egy mondatot megérteni*. Mit tud, avagy miféle mentális reprezentációval rendelkezik az, aki ért valamilyen kifejezést?¹ Az igazságfeltétel-szemantika híve elháríthatja ezeket a kérdéseket, mondván, hogy ezek a kérdések egészen másfajta elméleteket kívánnak. A jelentés kompozicionális, s erről mindenképpen számot kell adni. Ha a jelentés kompozicionálisáról számot adó elmélet más kérdéseket is megválaszol, annál jobb, de ha nem, akkor sincs baj. Ez a válasz jogos, de úgy gondolom, adhatóbb ennél konstruktívabb

* A dolgozathoz vezető kutatást az OTKA támogatta (T046757). Köszönettel tartozom Ambrus Gergelynek és Máté Andrásnak megjegyzéseikért.

¹ Ez különösen komoly kérdés az igazságfeltétel-szemantika olyan kifinomult változatai számára, mint amilyen a Montague-szemantika. Vajon hogyan valósíthatja meg egy pszichológiai rendszer a lehetséges világokon értelmezett függvényeket?

válasz is. A konstruktívabb válasz pedig a következő. Az igazságfeltétel-szemantika értelmezhető a fogalmi szerep szemantika részeként, a fogalmi szerep szemantika pedig részben, hangsúlyozom, részben megválaszolja az iménti kérdéseket.

Hogy lássuk, miért értelmezhetjük ilyen módon az igazságfeltétel-szemantikát, vegyük egy természetes nyelvi mondat elemzését. Az elemzés maga a természetes nyelvi mondat fordítása egy formális nyelvbe. E fordítás azért informatív, mert explicitté teszi a mondat szintaktikai és szemantikai szerkezetét, s ekként láthatóvá teszi, hogy az egyes kifejezések pontosan hogyan járulnak hozzá a mondat jelentéséhez. Az elemzés csak akkor jó, ha a fordítás helyes, vagyis az elemzendő természetes nyelvi mondat igazságfeltételei megegyeznek a formális nyelven megfogalmazott fordítás igazságfeltételeivel. Tegyük fel, hogy valóban ez a helyzet. Mit tudunk akkor, mikor ezt tudjuk? Ahhoz, hogy tudjuk, hogy két mondat igazságfeltételei megegyeznek, ismernünk kell a két mondat igazságfeltételeit. De mit jelent egy mondat igazságfeltételeit *ismerni*?

Ez a kérdés zavarbaejtő, mert azok a válaszok, amelyek nem hamisak, körbenforgók. Például: a mondat igazságfeltételeit ismerni annyi, mint érteni a mondatot. De egy mondatot érteni annyi, mint ismerni a jelentését. A jelentés pedig azonos az igazságfeltételekkel. A körbenforgó válaszok között mindazonáltal van egy, amely mégiscsak tovább vezet. A következő: a mondat igazságfeltételeit ismerni annyi, mint ismerni a következtetésekből játszott szerepét. (Vö. MARCONI (2000, 44–45.) Ez a válasz is körbenforgó. Nyilván csak az érvényes következtetések számítanak, mert minden mondat számtalan érvénytelen következtetésben szerepelhet, így ezek felsorolása semmit nem árul el a mondat igazságfeltételeiről. Egy következtetés pedig akkor érvényes, ha a premisszáik igazsága esetén a konklúzió nem lehet hamis, vagyis ha a premisszáik igazságfeltételeinek teljesülése maga után vonja a konklúzió igazságfeltételeinek teljesülését.

Mielőtt rátérnék arra, hogy ez a válasz miért nem haszontalan, nem árt egy példa. Russell „A jelenlegi francia király kopasz” mondatot a következőképpen elemzi: „Van egy olyan x , hogy x jelenlegi francia király, és minden y -ra, hogy ha y jelenlegi francia király, akkor x azonos y -nal, és x kopasz”. Az elemzés azért helyes, mert megragadja az elemzendő mondat igazságfeltételeit. De ugyanez kifejezhető a következtetési szerep révén is. „A jelenlegi francia király kopasz”-ból az alábbiak következnek: (1) Franciaországnak jelenleg van legalább egy királya. (2) Franciaországnak jelenleg nincs egynél több királya. (3) Minden jelenlegi francia király kopasz. Továbbá: (1)-(3)-ból érvényesen lehet az elemzendő mondatra következtetni. Az elemzendő mondat és az elemzés igazságfeltételei akkor és csak akkor egyeznek meg, ha következtetési szerepük megegyezik.

Azt javasolom tehát, hogy az igazságfeltételeket helyettesítsük a *következtetési szereppel*. Ez a helyettesítés nem az igazságfeltételek valamiféle reduktív magyarázata, nem olyasmi, mint a hőmérséklet azonosítása a molekulák átlagos mozgási energiájával. Arról sincs szó, hogy a következtetési szerep fogalmilag alapvetőbb volna az igazságfeltételeknél. A helyettesítés nem valamilyen mély igazságon alapul, hanem egy banalitáson. Mindazonáltal megvan az az előnye, hogy egy fokkal közelebb jut a korábban felvetett két kérdés megválaszolásához, tudniillik, hogy honnan származik a szavak jelentése, és hogy mit jelent a szavak jelentését ismerni. Vegyük példaként az „és” szót a logikai konjunkció értelmében. E szó jelentése következtetési szerepe. Bármely két kijelentésből következik konjunkciójuk, egy konjunkcióból pedig következnek tagjai. A szó jelentésének ismerete diszpozíció az ilyen következtetések

levonására. Vagyis, valaki akkor ismeri a szó jelentését, ha hajlandó ilyen következtetéseket levonni.

A fogalmi szerepszemantika ennek a gondolatnak az általánosítása: álláspontja szerint a szavak jelentésének egyik, hangsúlyozom, egyik meghatározója fogalmi szerepük. A szavak azáltal hordoznak jelentést, hogy mentális reprezentációkhoz, vagyis fogalmakhoz kapcsolódnak. Maguk e fogalmak pedig azáltal jellemezhetők, hogy milyen más fogalmakhoz kapcsolódnak. A fogalmi szerep ezeknek a kapcsolatoknak az összessége. Az „és” szó jelentése onnan származik, hogy a hozzá kapcsolódó fogalom jellegzetes szerepet játszik a következtetési folyamatokban.

Bár az „és” esete igen sajátos, az a mód, ahogyan fogalmi szerepét megragadjuk, más szavak esetében is alkalmazható. Abból, hogy „x macska”, következtethetünk arra, hogy „x állat”, „x szőrös”, és „x nyávgó”. Abból, hogy „x kutya”, következtethetünk arra, hogy „x állat”, hogy „x szőrös”, és „x ugat”. Ezek a következtetések mind érvényesek az alábbi – nem formális – értelemben: ha a premissza igaz, a konklúzió is az. A fogalmi szerepnek azonban részét képezik olyan következtetések is, amelyek nem érvényesek, hanem csak plauzibilisek. Abból, hogy „x éhes”, következtethetünk arra, hogy „x enni akar”, de itt a premissza igazsága összefér a konklúzió hamisságával. Ha x diétázik, lehet, hogy nem akar enni, akármilyen éhes is. Mégis: ha valaki nem látja a kapcsolatot az éhség és az enni akarás között, akkor nem rendelkezik az éhség fogalmával. De még csak azt sem szükséges kikötni, hogy a fogalmi szerephez tartozó következtetések plauzibilisek legyenek. Az a lényeges, hogy markáns diszpozícióknak legyenek a következtetés levonására. Ha erősen hajlamosak vagyunk egy bizonyos fogalommal kapcsolatban olyan következtetésekre, amelyek konklúziója az esetek többségében hamis, attól az még része a fogalmi szerepnek. Még csak arra sincs szükség, hogy az illető következtetési módot rendszeresen alkalmazzuk. Vannak olyan diszpozíciók, amelyek ritkán nyilvánulnak meg. (Természetesen ezeket nehezebb azonosítani, de ez más lapra tartozik.) A fogalmi szerepet alkotó diszpozíciók nem zárják ki azt sem, hogy időnként olyan módon következtessünk, amely egyáltalán nem illik a fogalmi szerephez. Például abból, hogy „x igazat mond”, meglehetősen bizarr arra következtetni, hogy „x tévedésben van”. De mégis van úgy, hogy ilyen módon következtetünk. Például ha tudom, hogy valaki egyes kérdések kapcsán notóriusan hazudozik, és azt is tudom, hogy amit mond, történetesen igaz, feltehetően arra következtetek, hogy tévedésben van. Ez a következtetés azonban nem tartozik hozzá sem az „igaz” sem a „téves” fogalmi szerepéhez (bár a „hazudik” fogalmi szerepéhez hozzátartozik).

Az elmélet vázolója után szeretném röviden elmagyarázni, miért látszik ígéretesnek a fogalmi szerep szemantika. Előnyei közül csak hármat emelek ki. Az első csak az igazságfeltétel-szemantika tisztán referenciális változataihoz képest előny, vagyis azokhoz képest, amelyek a szavak jelentését a referenciával, nem pedig az intenzióval azonosítják. A fogalmi szerep szemantika számot tud adni arról, hogy fogalmaink *finomabban tagoltak*, mint a külvilág dolgai. A képregényekből ismert Lois Lane azt hiszi, hogy Superman tud repülni, de azt is hiszi, hogy Clark Kent nem tud. Ha a „Superman” és a „Clark Kent” szavak jelentése kimerül referenciájukban, akkor Lois Lane ugyanazon dologról összeegyeztethetetlen dolgokat hisz. Csakhogy biztosan nem követ el olyan elemi logikai hibát, mintha az iméntiek mellett azt is hinné, hogy Superman azonos Clark Kenttel. Következésképpen a „Superman” és a „Clark Kent” szavakat olyan jelentésben használja, amelyből nem következik, hogy Superman azonos Clark Kenttel. Sőt, olyan jelentésben kell használnia, amely alapján kimondottan valószínűtlen, hogy

a kettő azonos. Így a két szó jelentésében kell lennie valamilyen különbségnek, amelynek semmilyen valóságos különbség nem felel meg. A jelentések közötti különbségek finomabban tagoltak a dolgok közötti különbségeknél. Az ilyen finom különbségek pedig megragadhatók a fogalmi szerep szemantika terminusaiban. A „Superman” és a „Clark Kent” szavakat tartalmazó mondatokból Lois Lane nem ugyanazokat a következtetéseket vonja le. Például, a „Baj van” és a „Superman a közelben van” mondatokból arra következtet, hogy „Superman azonnal megjelenik, és rendet tesz”, de ha a „Superman” szót felcseréljük a „Clark Kent”-tel, akkor nem von le hasonló következtetést.

A fogalmi szerep szemantika második előnye, hogy természetes magyarázatot tud adni azokra az esetekre, amelyekben bizonyos szavak csak valamilyen *zárt szókészlet* elemeként hordoznak jelentést. A „hétfő” szó jelentése nem adható meg önállóan. Valaki csak akkor ismeri a szó jelentését, ha tudja, hogy a nap milyen helyet foglal el a hét napjainak sorában. Ez igen természetesen artikulálható következtetési kapcsolatok révén. A „Ma hétfő van”-ból az következik, hogy „Holnap kedd lesz”, „Holnapután szerda”, stb. Ugyanez méginkább igaz a tudományos elméletekben szereplő technikai kifejezésekre. A „tömeg” fizikában szokásos jelentését akkor ismeri valaki, ha ismeri a szót tartalmazó elméletet. Tudnia kell, hogy a testre ható erő okozta gyorsulás fordítottan arányos a test tömegével stb. Hogy az ilyen terminusok jelentése mennyire rendszerfüggő, az abban is kifejezésre jut, hogy a fizikusok olykor expliciten megjelölik, hogy milyen rendszer fogalmát használják, például relativisztikus tömegről, vagy Bohr-elektronról beszélnek. Az ilyen szavak jelentése *holisztikus*: csak egy rendszer részeként jellemezhető. Ezt bármilyen elméletnek figyelembe kell vennie. A fogalmi szerep szemantika részéről viszont ez nem igényel semmilyen erőfeszítést, mivelhogy a fogalmi szerep maga is holisztikus.

Harmadszor, a fogalmi szerep szemantika mellett szól az is, hogy ad némi lehetőséget a *metaforák* kezelésére. A metaforikus mondatok szigorú értelemben véve vagy triviálisan hamisak („Ember embernek farkasa.”) vagy triviálisan igazak („Egyetlen ember sem sziget.”). Mégis, általában tartalmas megállapításokként kezeljük őket. Honnan jön ez a tartalom? A metaforikus jelentések bevezetése nem ad választ, mert nem magyarázza meg, hogy miért éppen ez a metaforikus jelentés. Továbbá azt sem magyarázza meg, hogy a metaforikus jelentés miért meghatározatlan – hogy miért szoktuk úgy érezni, hogy egy metafora tartalma nem fejezhető ki egy olyan parafrázisban, amelyben a szavakat szó szerinti értelemben használjuk. A fogalmi szerep szemantika kínál némi fogódzót. A metaforákat azért értjük meg, mert öröklük a szó szerinti értelemben lévő következtetési kapcsolatok egy részét. A „farkas” lehetővé tesz olyan következtetéseket, hogy, egyetlen, vérszomjas, nincs tekintettel mások életére. A sziget olyankor, hogy független, hogy el van választva a többi szigettől stb. A metaforikus jelentés pedig azért bizonytalan és nyitott, mert a metafora nem határozza meg, hogy az eredeti fogalmi szerep mely vonásait kell figyelembe vennünk.

II

A fogalmi szerep szemantika mellett további megfontolások is felsorakoztathatók. Most azonban inkább azokról a megfontolásokról szólnék, amelyeket ellene szoktak felhozni (lásd FODOR és LEPORE 1992, 1994). Az első ellenvetés abból indul ki, hogy a fogalmi szerep szemantika nem tud mit kezdeni a *kompozicionalitással*. A jelentésnek kompo-

ziciónálisnak kell lennie, másként nem magyarázható meg mentális életünk és nyelvhasználatunk két szembeszökő sajátossága, a produktivitás és a szisztematikusság. Az előbbi azt jelenti, hogy képesek vagyunk új mondatokat mondani és megérteni. Az utóbbi azt, hogy azon dolgok között, amiket mondani tudunk, rendszerszerű összefüggések vannak. Ha megértjük, hogy „A kutya kergeti a macskát”, akkor azt is megértjük, hogy „A macska kergeti a kutyát”. E két vonás csak azzal magyarázható meg, hogy nagyobb egységek jelentése levezethető a kisebb egységek jelentéséből és a szintaktikai szerkezetből. Mármost a fogalmi szerepek gyakran nem kompozicionálisak. Például sem az autóvezetést, sem az ittaságot nem tartjuk szankcionálandónak, de az ittas vezetést igen. Az „ittas vezetés” fogalmi szerepe nem vezethető le az „ittas” és a „vezetés” fogalmi szerepéből. Ráadásul az ittas vezetés valódi szemantikai összetételnek tűnik – szemben például a viccbeli „szőke nő”-vel (hiszen nem minden viccbeli értelemben vett szőke nő szőke, s a szőke nők túlnyomó többsége nem szőke nő a viccbeli értelemben). Ha a jelentés kompozicionális, de a fogalmi szerep nem az, a fogalmi szerep nem lehet a jelentés.

Erre először azt válaszolhatjuk, hogy az „ittas vezetés”-nek *nem a teljes* fogalmi szerepe tartozik hozzá a jelentéséhez. Az, hogy az ittas vezetés szankcionálandó, a világról való elgondolásunk, nem pedig a nyelvről való tudásunk része. De hogy ezt válaszolhassuk, valahogy fel kell tudnunk tagolni a fogalmi szerepet. Szükségünk van valamilyen kritériumra, amely eldönti, hogy mi tartozik a jelentés ismeretéhez, és mi a világról való tudáshoz. Ez lényegében az a különbség, amelyet a filozófiában analitikus-szintetikus dichotómiának neveznek. Az analitikus kijelentések pusztán a bennük szereplő szavak jelentése révén, a szintetikus kijelentések igazságértékben azonban a dolgok állása is közrejátszik. Csakhogy az utóbbi ötven évben meglehetősen elterjedt az a felfogás, hogy az analitikus-szintetikus dichotómia tarthatatlan. Úgy fest tehát, hogy a fogalmi szerep szemantika csak két elfogadhatatlan lehetőség között választhat. Vagy megpróbálja feléleszteni az analitikus-szintetikus megkülönböztetést, vagy lemond a kompozicionalitásról.

Erre épül a második ellenvetés. Tegyük fel, hogy a fogalmi szerep szemantika nem tagolja fel a fogalmi szerepet jelentéskonstituáló és nem jelentéskonstituáló mozzanatokra. Vagyis tagadja az analitikus-szintetikus dichotómiát, és azt állítja, hogy a jelentés a fogalmi szerep egésze. Ekkor nemcsak az a baj, hogy a világgal kapcsolatos ismereteink automatikusan a nyelvtudás részévé válnak, hanem az is, hogy két-ségessé válik az *interszubjektív megértés*. Tegyük fel, hogy az aggregény fogalma Rómeónál az alábbi fogalmakhoz kapcsolódik: férfi, nőtlen, szabad, boldog; míg Júliánál az alábbiakhoz: férfi, nőtlen, magányos, boldogtalan. Hogyan értik meg egymást? Ugyanez a nehézség a tudományfilozófiában is felbukkan. Ez a Kuhn- és Feyerabend-féle összemérhetlenségi tézis egyik aspektusa. Ha egy elméleti terminus jelentését az határozza meg, hogy milyen következtetési kapcsolatokban van más terminusokkal, akkor az elmélet megváltozása a jelentést is megváltoztatja. Newtonnál a tömeg független a sebességtől. Ha a test tömege nyugalmi állapotban ennyi és ennyi, akkor akármilyen premisszát is veszünk fel a test sebességével kapcsolatban, nem következik a tömeg megváltozása. Einsteinnél viszont a tömeg a sebesség függvényében változik. Úgy tűnik, hogy a „tömeg” szót a két elmélet nem ugyanabban a jelentésben használja. Mivel a fogalmi szerep szemantika a szavak jelentését általánosan, holisztikusan tekinti, a megértéssel kapcsolatos probléma a legbanálisabb szavak kapcsán is felmerülhet.

A harmadik ellenvetés szerint a fogalmi szerep szemantika nem képes számot adni a *referenciáról*. Széles körű egyetértés van abban, hogy a referenciának helyet kell kapnia a szemantikában, s ezt a fogalmi szerep szemantika egyetlen híve sem vitatja. A fogalmi szerep nyilvánvalóan nem azonosítható a referenciával. A referencia fogalmak és dolgok közötti viszony, a fogalmi szerep pedig fogalmak közötti viszony. A legegyszerűbb megoldásnak az tűnik, ha azt mondjuk, hogy a referenciát a fogalmi szerep határozza meg. Első megközelítésben ez valahogy a következőképpen festene. Elménkben van egy következtetési hálózat. Minden fogalmat az ebben a hálózatban elfoglalt helye jellemez. Az elmétől független világban van egy viszonyrendszer, amely izomorf a következtetési hálózattal. Egy fogalom arra referál, ami ugyanolyan szerepet foglal el a dolgok valóságos rendszerében, mint a fogalom a következtetési hálózatban. Ez a megközelítés azonban túl durva. Először is, a valóságban sokkal több összefüggés van, mint fogalmaink között. Másodszor, a fogalmaink közötti összefüggések nem mindig felelnek meg a dolgok tényleges összefüggéseinek. Előfordulhat például, hogy *A* tulajdonság meglétéből hajlamosak vagyunk *B* meglétére következtetni, holott *A* rendszerint nem jár együtt *B*-vel. Más szóval fogalmi hálónk tévedéseket is tartalmaz. Így a fogalmi háló nem egyetlen tökéletes izomorfiát mutat a valóságos viszonyrendszerrel, hanem inkább sok részleges izomorfiát. Ez pedig nem elégséges a referencia meghatározásához.

A helyzetet javíthatunk, ha a fogalmi szerepet *kiegészítjük* bizonyos fogalmak és az érzéki benyomások közötti összefüggésekkel. Például a piros kapcsán immár nemcsak olyan összefüggések jöhetnek szóba, hogy következtethetünk rá a vérből, és hogy kikövetkeztethetjük belőle a színt, hanem az is, hogy összefügg bizonyos jellegzetes érzéki benyomásokkal. Azonban még ez sem kielégítő megoldás. Putnam híres gondolatkísérlete szerint még a kibővített fogalmi szerep sem elég a referencia meghatározásához. Tételezzük fel, mondja, hogy bolygónknak van egy majdnem pontos mása, az Ikerföld. Az Ikerföldön is élnek hozzánk hasonló lények, akik a sajátunkhoz hasonló nyelvet beszélnek. Földünk és az Ikerföld között az a lényeges különbség, hogy a földi víz, vagyis a H_2O szerepét ott egy más összetételű anyag játssza. Ez az a színtelen, szagtalan, íztelen folyadék, amely az ikerföldi folyókban folyik, elsőként esik, amelyet az emberek és állatok isznak. Mármost erre a folyadékra az ikerföldiek ugyanazt a *v-í-z* hangsort használják, mint mi a H_2O -ra, továbbá a rá bevezetett fogalmat ugyanolyan következtetésekben használják, mint mi. Mármost tegyük fel, hogy mindkét bolygón még az arisztotelészi fizika uralkodik, a *v-í-z* névre hallgató folyadékot a négy alapelem egyikének tekintik, és sejtelmük sincs tényleges kémiai szerkezetéről. Ebben az esetben a földi és az ikerföldi fogalomnak az érzéki benyomásokhoz fűződő kapcsolatokkal kiegészített fogalmi szerepe teljesen megegyezik. Csakhogy a két szó mégis másra referál: sajátunk a H_2O -ra, az ikerföldieké pedig arra a bizonyos másik anyagra, ha úgy tetszik, az ikervízre. Ezért a kibővített fogalmi szerep sem képes a referencia meghatározására.

Ha ez az érv meggyőző, márpedig legtöbben annak tartják, akkor le kell tennünk arról, hogy a fogalmi szerep meghatározza a referenciát. A fogalmi szerep szemantika hívei meg is teszik ezt a lépést. Úgy gondolják, hogy a fogalmi szerep szemantikát mindenképpen ki kell egészíteni valamivel, ami meghatározza a referenciát. Azt vallják, hogy a szemantika két komponensű, az egyik komponens a fogalmi szerep, a másik a referencia.² Ekként a fogalmi szerep szemantika azon az áron válik védhetővé, hogy feladja

² Harman (1999) fogalmi szerep szemantikája nem két komponensű, ő a fogalmi szerep jellemzésénél eleve utal az elmén kívüli tárgyakra. Block (1987) azonban amellett érvel, hogy a két komponensű és a Harman-féle változat között nincs lényeges különbség.

a referencia magyarázatának igényét. De egyesek szerint így is problematikus marad, amennyiben nem tudja megválaszolni az alábbi kérdést: *Mi köti össze ezt a két komponenst?* Ahogy Fodor és LePore fogalmaz: „Miért nem lehetséges egy olyan mondat, amelynek következtetési szerepe megegyezik azon gondolatéval, hogy a víz nedves, de amely akkor és csak akkor igaz, ha a 4 prímszám?” (FODOR-LEPÖRE 1992, 170.)

III

Ahhoz, hogy az iménti három ellenvetésre válaszoljak, előbb fel kell vázolnom egy általános képet. Úgy gondolom, hogy a szavak jelentése szorosan összefügg a fogalmi szereppel, de a kettő nem azonos. *A szavak jelentése az interszubjektív szociális térben létezik, a fogalmi szerepek az elmében.* Kezdem a fogalmi szerepekkel. Mindannyiunkban létezik egy következtetési hálózat. Bizonyos fogalmakat tartalmazó mondatokból más mondatokra következtetünk. Ez a következtetési hálózat nem afféle interpretálatlan, formális kalkulus: a tapasztalaton keresztül összekapcsolódik a külvilággal. A külső dolgok érzéki benyomásokat keltenek bennünk, az érzéki benyomások pedig fogalmi reprezentációkat hoznak működésbe. E fogalmi hálózat folyamatosan változik, részint a tapasztalat nyomására, részint a koherencia és az egyszerűség érdekében. Ha a tapasztalati állításokból levont következtetések ellentmondanak új tapasztalatainknak, átrendezzük a hálózatot. Ugyanígy teszünk, ha valamilyen belső ellentmondásra bukkunk, vagy ha bizonyos következtetési pályákat le tudunk rövidíteni.

Ezekre a fogalmi hálókra, és azokra a fogalmi szerepekre, amelyekből a háló összeáll, *igaz az*, amit az iménti három ellenvetés állít. (1) Nincs különbség jelentéskonstituáló és nem jelentéskonstituáló kapcsolatok között. A kapcsolatok sokfélék. Vannak univerzálisak, amelyek nem tűrnek meg semmilyen kivételt, például macska – állat. Vannak olyanok, amelyek megtűrik ezeket, például éhes – enni akar. Vannak, amelyek stabilak, és vannak, amelyek változékonyak. Vannak, amelyek szorosan kapcsolódnak a tapasztalathoz, és vannak, amelyek lazán. De az efféle különbségek révén nem azonosítható a jelentéskonstituáló kapcsolatok osztálya. (2) Különböző egyének fogalmi hálózatai különböznek. Sok-sok hasonlóság van, de minden hálózat különbözik. (3) A hálózat sok esetben nem rögzíti egyértelműen a fogalmak referenciáját.

Amit jelentésnek nevezünk – s ez az a pont, ahol saját megközelitésem elválik a fogalmi szerep szemantika többi változatától – a kommunikáció során alakul ki, a különféle egyének fogalmi hálóinak részleges hasonlósága alapján. Diskurálunk egymással, bizonyos szituációkban hasonló dolgokat mondunk, bizonyos premisszákból hasonló dolgokra következtetünk. Amíg nincsenek közöttünk radikális különbségek arra vonatkozóan, hogy valamilyen szót miként használunk, úgy tekintjük, hogy a szó jelentésében egyetértünk. Ha jelentős különbségeket észlelünk, arra gyanakszunk, hogy más-más jelentésben használjuk a szót.

E kép két okból is plauzibilisnek tűnik. Először is összhangban van azzal, ahogyan a szavak jelentését *definiáljuk*. Amikor osztenzív definíciót használunk, egyszerűen rábökünk valamire, s például azt mondjuk, „Ez a kutya”. Csakhogy, amint arra Wittgenstein annak idején felhívta a figyelmet, a rámutatás önmagában nem rögzítheti a jelentést. Amikor egy kutyára rámutatok, egyszerre mutatok rá egy konkrét állatra, a faj egy példányára, egy színre, egy alakra, egy mozgásállapotra stb. Ahhoz, hogy a rámutatás-

ból megtanuljam a jelentést, az szükséges, hogy a dolog helye már elő legyen készítve. Tudnom kell, miféle dolog az, amit elnevezek. A fogalmi szerep szemantika terminusai-ban: eleve lennie kell egy fogalmi szerepnek. A verbális definíciók esetében ez még nyilvánvalóbb. Itt nem arra gondolok, hogy ismernünk kell a definícióban szereplő szavak jelentését, hanem arra, hogy a verbális definíciók annak ellenére működnek, hogy sokszor nem fogalmazznak meg szükséges és elégséges feltételeket. Próbáljunk csak meg szükséges és elégséges feltételeket adni a bátorságra vagy a bizottságra. Ha a definíciók mégis eligazítanak bennünket, ez csak azáltal lehetséges, hogy kiegészíté-nek valamilyen előzetesen már rendelkezésre álló reprezentációt.

Másodsor, ez a kép érthetővé teszi a *jóindulat elvének* szerepét a megértésben. Amikor valakit meg akarunk érteni, abból kell kiindulnunk, hogy a másik egészében véve racionális: tisztában van bizonyos nyilvánvaló tényekkel, és koherens módon gondolkodik. Az olyan értelmezéseket, amelyek sok megmagyarázhatatlan tévedést és inkoherenciát tulajdonítanak az értelmezett személynek, vagy sok ilyen lelnek fel egy szövegben, eleve gyanúsnak találjuk: arra gondolunk, hogy az értelmező nem értette meg, miről is van szó. Az imént vázolt kép alapján erről a következőt mondhatjuk. Egy gondolkodásmód akkor tűnik irracionálisnak, ha jelentős eltérések vannak a fogalmi szerepek között: ha valaki egészen másként következtet, mint mi elváránk; például abból, hogy ma hétfő van, arra következtet, hogy ma kerülni kell a macskákat. A jelen-tés azonban a fogalmi szerepek közötti hasonlóságokra épül. Ezért, ha valaki a másik szavait olyan módon értelmezi, hogy azok szerepe, a másik szóhasználatában, nem feleltethető meg a saját elménkben rendelkezésre álló fogalmi szerepeknek, joggal feltételezzük, hogy nem ragadta meg a jelentést. Tömören fogalmazva: a racionalitás és a jelentés egyaránt a fogalmi szerepek hasonlóságán múlik. Vagyis az iménti kép magyarázatot ad arra, miért megkerülhetetlen a jóindulat elve.

Az eddigiekből már sejthető, hogy miként szándékozom megválaszolni a fogalmi sze-rep szemantika ellen szóló három megjegyzést. Az egyéni fogalmi szerep nem maga a jelentés, hanem a szociális térben létrejövő jelentés meghatározója. Ennek fényében a válasz az első ellenvetésre a következő. A fogalmi szerepek nem teljes egészük-ben jelentéskonstituálók. A fogalmi szerepből *csak annyi* tartozik hozzá a jelentéshez, amennyi a különböző egyének elméjében lévő fogalmi szerepekben közös. Valójában a helyzet ennél kicsit bonyolultabb. A különböző egyéneknél meglévő fogalmi szerepek-nek sokszor nincs gazdag közös metszetük, azaz nincs nagyon sok olyan elem, amely mindenkinél fellelhető. Inkább tipikus elemek halmazáról beszélhetünk. Minden kom-petens beszélőnél megvan e tipikus elemek jó része, de a kompetens beszélők között is vannak különbségek. Ez érthetővé teszi a szavak jelentésének bizonytalanságát. Egy példa: Valaki egy veszélyes helyzetben halálosan retteg, de ha remegő kézzel is, teszi, amit tennie kell. Bátor-e az illető, vagy csak bátran viselkedik?

Ami a második ellenvetést illeti, az egyéni fogalmi szerepek közötti különbség nem teszi problematikussá a megértést. A megértéshez csak annyi szükséges, hogy a fogalmi szerepek eléggé hasonlóak legyenek. Tipikus esetben vannak hasonlóságok és különbségek. A *hasonlóságok* miatt mondjuk azt, hogy a szót ugyanabban a jelen-tésben használjuk. A *különbségeket* pedig úgy magyarázzuk, hogy ugyanazokról a dol-gokról nem ugyanúgy vélekedünk. A jelentés bizonytalansága itt is kifejezésre jut: sok-szor nincs egyértelmű válasz arra, hogy a jelentésben vagy a véleményekben van-e a különbség. Arisztotelész például éles különbséget tesz bátorság és vakmerőség között. A bátorság erény, a vakmerőség, tudniillik amikor valaki fittyet hány a veszélynek, nem

az. Másvalaki azt gondolhatja, hogy a vakmerőség a bátorság egyik formája: eszelős bátorság, de bátorság. Ez most jelentéskülönbség vagy véleménykülönbség?

A harmadik ellenvetés másfajta választ igényel. Mivel az egyéni fogalmi szerepek sokszor nem elegendők a referencia meghatározásához, nyilván az egyéni fogalmi szerepek közötti átfedések sem elegendők ehhez, hiszen az átfedés tartalma szűkséggéppen korlátozottabb, mint az egyéni fogalmi szerepeké. De az ellenvetés nem ez volt, hanem az, hogy a fogalmi szerep szemantika nem ad választ arra a kérdésre, hogy *miért nem válhat el* egymástól radikálisan a referencia és a fogalmi szerep: hogy egy szó, amely a víz fogalmi szerepével rendelkezik, miért ne referálhatna a négyes számra. E kérdést két irányból közelíthetjük meg, a kifejezések értelmezése felől, illetve a kognitív tudomány perspektívájából. Az értelmezés felől nézve a dolog így fest: ha meg akarjuk érteni, hogy valaki mire referál, akkor a fogalmi szerepből kell kiindulnunk. Ha a fogalmi szerep nem tesz lehetővé egyértelmű azonosítást – ez történik a földi és az ikerföldi v-í-z hangsor esetében – akkor is *ebből* indulunk ki. Vajon mire referálhat az ikerföldi „víz” szó, ha az adott fogalmi szereppel rendelkezik? Nyilván olyasvalamire kell referálnia, ami az ikerföldi dolgok közül leginkább illik ehhez a szerephez. Ez pedig egészen biztosan nem a 4, hanem az ikervíz. Radikális diszkrepancia csak akkor léphetne fel, ha a referencia meghatározása teljesen független lenne a fogalmi szereptől. A kognitív tudomány nézőpontjából pedig megérthető, hogy a referencia meghatározása nem lehet független a kibővített fogalmi szereptől.³ Fogalmaink, amelyeket a kibővített fogalmi szereppel lehet jellemezni, a világgal való *interakció* során alakulnak ki, s ezen interakció céljait szolgálják. A vízről alkotott fogalom sok vonatkozásban inadekvát lehet. De olyan mértékben nem lehet inadekvát, hogy jobban passzoljon a négyes számhoz, mint a vízhez. Teljesen valószínűtlen, hogy fogalomalkotási mechanizmusaink efféle torzszülötteket eredményezzenek. Olyan fogalmak előfordulnak, amelyek nem referálnak semmire. A „boszorkány” szónak világos fogalmi szerepe volt, de akiket boszorkánynak neveztek, nem voltak boszorkányok, a szónak nincs referenciája. De olyan fogalmakat, amelyek egészen másra vonatkoznak, mint amit fogalmi szerepük sugall, nem tudok elképzelni.

IV

Végezetül pár szó a jelentés naturalizálásáról. Azt állítottam, hogy a jelentés nem azonos a fogalmi szereppel, s a fogalmi szerep csupán a jelentés egyik meghatározója. A fogalmi szerepek naturalizálása nem jelent számottevő elméleti nehézséget: itt nyugodtan követhetjük azt a megoldást, amelyet még a funkcionális fénykorában dolgoztak ki. A fogalmi szerepek funkcionális szerepek. A funkcionális szerepek komputációs szerepekre redukálhatók. A komputációs szerepeknek pedig fizikai megvalósítói vannak. Természetesen hatalmas feladat volna e redukciós utat részleteiben feltárni. Mindazonáltal elég egy absztrakt és erősen idealizált számadás. A fogalmi szerepek különböző individuuumok esetében némileg különbözőek lehetnek, s ezért nem is érdemes azokat teljes részletességgel leírni. A hangsúlynak inkább a redukció

³ Jelen írás egy korábbi változatát kommentálva Ambrus Gergely megállapította, hogy ezen a ponton eltérek a kriptikai felfogástól. Az eltérés hátterében egy komoly metafizikai véleménykülönbség áll. Erről lásd FORRAI 2001.

folyamán felhasználható fogalmak és elméletek kidolgozásán kell lennie, nem pedig a redukció tényleges kivitelezésén.

Csakhogya a fogalmi szerepek naturalizálása nem azonos a jelentés naturalizálásával. Márpedig a jelentés maga nem naturalizálható ezen a módon: a mentális állapot, fogalmi állapot, komputációs állapot, fizikai állapot út azért nem járható, mert a jelentések nem mentális állapotok. A fogalmi szerepek nem egyéni jelentések. Ez azzal függ össze, amit az első ellenvetéssel kapcsolatban mondtam. A jelentésnek csak akkor vagyunk a birtokában, ha képesek vagyunk a szót használni. De a szó használatára való képesség többet foglal magában a jelentés ismereténél, a világgal kapcsolatos ismereteket is feltételez. Márpedig a fogalmi szerepek, ahogy az elmében léteznek, nem tagolhatók jelentéskonstituáló és nem jelentéskonstituáló részekre. Az ilyen felosztás csak a személyek közötti térben lehetséges. Ontológiai szempontból a jelentés olyan entitás, amelyet mások szavainak értelmezésére konstruálunk. A nyelvi kommunikáció, amint elér egy bizonyos komplexitási szintet, megkövetel egy metaelméletet. Amikor nyelvünk már alkalmas bizonyos meglehetősen összetett gondolatok kifejezésére – ez az összes természetes nyelvre igaz –, akkor nem kommunikálhatunk sikeresen anélkül, hogy szükség esetén ne legyünk képesek elmondani, hogy mit is csinálunk, amikor ezt és ezt mondjuk. A jelentés ennek a metaelméletnek az elméleti fogalma, amelyet akár népi szemantikának is nevezhetnénk. A népi szemantika ugyanúgy tanulmányozható, mint a népi botanika és az ehhez hasonló nézetrendszerek. Elképzelhető, hogy a népi szemantika nem mindenhol azonos. Egyes empirikus vizsgálatok szerint, például az ázsiaiak jóval kevésbé tartják Kripkének a deskripció elmélet elleni érveit meggyőzőnek, mint a nyugati filozófusok. Elméleteket állíthatunk fel arról, hogy miként működik a népi szemantika és hogyan alakul ki. Ha ezt megtettük, azt hiszem mindent megtettünk, ami a jelentés naturalizálásával kapcsolatban megtehető.

A jelentés naturalizálásának eme fajtája esetleg olybá tűnhet, mint a boszorkányok naturalizálása. Egyesek hisznek a boszorkányban, s mi elmagyarázhatjuk, miért van ez így. Az ilyen magyarázatokban pedig kifogásolhatatlan természeti létezőkre hivatkozunk, öregasszonyokra és beteg tehenekekre. Vajon a jelentés naturalizálásának iménti módja nem olyan-e, mint a boszorkányok naturalizálása, azaz annak magyarázata, hogy miért hisznek az emberek olyan dolgokban, amelyek nem léteznek. Vajon nem arról van-e szó, hogy a fogalmi szerepek kifogásolhatatlan természeti létezők, amelyek valóban léteznek – mint az öregasszonyok és a beteg teheneke –, de a jelentés csupán egy megalapozatlan fogalom, s a jelentés voltaképpen éppoly kevésbé létezik, mint a boszorkányok. Nem hiszem. A „boszorkányelmélet” magyarázata egyúttal azt is feltárja, hogy nincsenek boszorkányok. De a jelentésről szóló számadás, a népi szemantika magyarázata, valószínűleg nem fogja megmutatni, hogy a jelentés elhibázott fogalom. A jelentés fogalma révén olyan dolgokra vagyunk képesek, amelyekre másként nem volnánk. Emlékeztet a társadalmi életben használt olyan fogalmakra, mint a társadalmi osztály, a nemzeti identitás, a jobboldali politika stb. Nem teljesen értjük, hogy e fogalmak miként illeszthetők be egy naturalisztikus világképbe. De ez nem jelenti sem azt, hogy e fogalmakat ki kell küszöbölni, sem azt, hogy a naturalizmus téves. Ezek a megjegyzések legfeljebb ha sejtetik, hogy miként festene a jelentés naturalizálása. De ennél többre, sajnos, most nem futja.

IRODALOM

- BLOCK, Ned 1994. Advertisement for a Semantics for Psychology, Stich, Stephen P.-Warfield, Ted A. (eds) *Mental Representation: A Reader*, Oxford: Blackwell, 81–141.
- BLOCK, Ned 1987. Functional Role and Truth Conditions, *Proceedings of the Aristotelian Society* 61: 157–181.
- BLOCK, Ned forthcoming. Semantics and Conceptual Role, *The Routledge Encyclopedia of Philosophy*.
- BRANDOM, Robert B. 2000. *Articulating Reasons: An Introduction to Inferentialism*, Cambridge, Mass: The MIT Press.
- CUMMINS, Robert 1989. *Meaning and Mental Representation*, Cambridge Mass.: The MIT Press.
- DAVIDSON, Donald 1984. Radical Interpretation, *Inquiries into Truth and Interpretation*, Oxford: Clarendon Press, 125–139.
- FIELD, Hartry 1977. Logic, Meaning and Conceptual Role, *Journal of Philosophy* 74: 379–409.
- FODOR, Jerry-Lepore, Ernest 1992. *Holism: A Shopper's Guide*, Oxford: Blackwell.
- FODOR, Jerry-Lepore, Ernest 1994. Why Meaning (Probably) Isn't Conceptual Role, Stich, Stephen P.-Warfield, Ted A. (eds) *Mental Representation: A Reader* Oxford: Blackwell, 142–156.
- FORRAI Gábor 2001. *Reference, Truth and Conceptual Schemes: A Defense of Internal Realism*, Dordrecht/ Boston/ London: Kluwer.
- HARMAN, Gilbert 1999. (Nonsolipsistic) Conceptual Role Semantics, *Reasoning, Meaning and Mind*, Oxford: Clarendon Press, 206–231.
- LEPORE, Ernest 1994. Conceptual Role Semantics, Guttenplan, Samuel (ed.) *A Companion to the Philosophy of Mind*, Oxford: Blackwell, 193–200.
- MARCONI, Diego 2000. What Is Montague Semantics, Albertazzi, Liliana (ed.) *Meaning and Cognition: A Multi-disciplinary Approach*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 39–49.
- PUTNAM, Hilary 1975. The Meaning of 'Meaning', *Mind, Language and Reality: Philosophical Papers*, vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press, 215–271.
- RUSSELL, Bertrand 1985. A denotálásról, Copi, Irving M.-Gold, James A. (szerk.) *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*, Budapest: Gondolat, 143–166.
- SAUSSURE, Ferdinand de, 1998. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, Budapest: Corvina.
- SELLARS, Wilfrid 1980. Inference and Meaning, Stich, J.-Reseda-Calif (eds) *Pure Pragmatism and Possible Worlds: The Early Essays of Wilfrid Sellars*, Ridgeview Publishing, 257–286.
- WITTGENSTEIN, Ludwig 1992. *Filozófiai vizsgálódások*, Budapest: Atlantisz.
- WOODS, William A. 1981. Procedural Semantics as a Theory of Meaning, Joshi, Aravind K.-Webber, Bonnie L.-Sag, Ivan A. (eds) *Elements of Discourse Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.

